

Historisk forskning om **rasism och främlings- fientlighet i Sverige**

En analyserande kunskapsöversikt

Författare: Martin Ericsson

Sammanfattning

Rapportens syfte, genomförande och avgränsningar

Kunskapsöversikten syftar till att diskutera hur rasism och främlingsfientlighet har studerats inom svensk historisk forskning, och i grova drag presentera resultaten från denna forskning. Översikten gavs ut för första gången 2016 och ges nu ut i en andra och kraftigt reviderad utgåva. I denna utgåva har ett åttiotal nya vetenskapliga verk arbetats in. En delvis ny kapitelindelning har också gjorts jämfört med den första utgåvan.

Rapporten innehåller inte bara en framställning av forskningsläget och dess resultat, utan också en analyserande diskussion där termer, definitioner och tolkningar jämförs och problematiseras.

Kunskapsöversikten bygger på historiskt inriktade arbeten från flera vetenskapliga discipliner. En tidsmässig avgränsning görs ungefär vid 1970-talets mitt. Forskning som berör förhållanden efter denna tid har inte tagits med, eftersom gränsen härfter är svår att dra mellan historisk forskning och nutidsinriktad samhällsvetenskap.

Översikten begränsas till fenomenen rasism och främlingsfientlighet, medan närliggande företeelser som exempelvis nationalism inte tas upp. ”Rasism och främlingsfientlighet” är dock i sig ett område som inte är lätt att avgränsa. En fråga gäller till exempel om fientlighet riktad mot religiösa grupper bör räknas in. Religionskritik utgör ju inte nödvändigtvis varken rasism eller främlingsfientlighet. Samtidigt är det uppenbart att vissa typer av fientlighet mot religiösa grupper samverkar med föreställningar om nationalitet, etnicitet eller biologisk ”ras” på ett sådant sätt som gör att de kan ses som ett utslag av rasism eller främlingsfientlighet. En problematiserande diskussion om detta förs i översikten.

Vilka generella begrepp har använts i forskningen?

Det finns ingen konsensus bland forskarna om exakt vilka begrepp som ska användas på det forskningsfält som översikten omfattar. Det går dock att se vissa tendenser.

För det första har det varit påfallande ovanligt att svenska historiskt inriktade forskare alls använt rasism och främlingsfientlighet som analytiska begrepp. För det andra har begreppen då ofta givits en påtagligt snäv definition.

Främlingsfientlighet är en term som numera används ganska sällan. När den använts har den fått beteckna föreställningar om att etniska grupper är avvikande och hotfulla. På senare år har begreppet fått kritik, bland annat för att det riskerar att cementera uppfattningar om att vissa grupper är ”främlingar”. När det gäller termen rasism, som teoretiskt kan definieras på en rad sätt, har de snäva definitionerna dominerat. Rasism har främst fått beteckna explicit uttalade idéer (medan praktiker och strukturer sällan inkluderats) där mänskligheten delas in i ”raser” eller liknande biologiska kategoriseringar och placeras på olika positioner i en värdeskala eller hierarki. Endast ett litet antal forskare har definierat termen bredare än så.

Ett begrepp som under de senaste åren har börjat få större användning är rasifiering. Därmed avses (såsom termen oftast har använts av histo-

riskt inriktade forskare) studier av de kulturella och diskursiva processer som skapar föreställningar om ”rasers” existens, om vilka grupper som hör till vilken ”ras”, samt vilka egenskaper som förknippas med respektive rasifierad grupp.

Antisemitism

De första ansatserna till historisk forskning om antisemitism togs redan under 1920-talet, men det är framför allt sedan mitten av 1980-talet som historiska studier av antisemitism har vuxit fram som ett dynamiskt forskningsfält i Sverige.

Hur termen antisemitism ska definieras är långt ifrån självklart. I den äldre forskningen definierades termen sällan explicit, men implicit användes den snävt och reserverades för att beskriva politiska kampanjer där diskriminering mot judar var ett uttalat mål. Sedan slutet av 1980-talet har svenska forskare vanligtvis definierat termen betydligt bredare. Idag avses ofta en struktur av fientliga föreställningar om judar som kan ta sig uttryck

både i idéer, kulturella representationer, diskriminering och våld. Vissa forskare har velat definiera termen ännu bredare och hävdat att även uttalanden som är stereotypa utan att vara direkt fientliga bör kunna räknas som antisemitism. Andra har tvärtom menat att definitionen riskerar att bli för bred, och har använt termen "allosemitism" för att beteckna icke-fientliga men stereotypa uttalanden om judar som grupp.

Den historiska forskningen om antisemitism i Sverige har länge fokuserat främst på perioden cirka 1850–1950. På senare år har röster höjts för vikten av att också studera äldre tider. Nya studier har visat hur bilder av judar spreds långt innan några judar levde i Sverige. Redan under senmedeltiden förekom det fientliga framställningar av judar i kyrklig konst. I början av 1800-talet, då endast ett mycket litet antal judar fanns i landet, förekom en omfattande skillingtrycks litteratur med antisemitiskt innehåll, där flera viktiga inslag byggde vidare på senmedeltidens antisemitiska föreställningar.

Först vid 1700-talets slut blev det tillåtet för judar att leva i Sverige utan att konvertera till kristendomen. Reformen hade inget att göra med religiös tolerans, utan drevs fram av kungamakten av ekonomiska skäl. Den mötte motstånd i samhällsdebatten, som innehöll antisemitiska föreställningar som sedan dess varit mycket seglivade – till exempel tanken att judar ägnar sig åt internationella konspirationer.

Villkoren för de judiska invånarna i Sverige var starkt diskriminerande. Enligt det så kallade judereglementet från 1782 tilläts judar bara att bo i vissa städer. De var inte valbara till några politiska poster, fick inte utöva näringar som konkurrerade med skråhantverket och fick bara gifta sig med andra judar. 1838 avskaffades judereglementet. Judar fick inte samma rättigheter som resten av befolkningen men särskilt den ekonomiska diskrimineringen mildrades. Avskaffandet mötte

starka protester i samhällsdebatten, i riksdagen och ute på gatorna i Stockholm. Vid några tillfällen 1838–1852 riktades kollektivt våld mot judiska lokaler och familjer i Stockholm, ofta i samband med bredare politiska protester. Detta ämne är bristfälligt utforskat och det finns olika tolkningar av det antisemitiska våldet i forskningen.

Från cirka 1870 fick judar i stort sett samma rättigheter som andra svenskar. Detta gällde dock endast judar med svenskt medborgarskap. Samtidigt startade en ny immigration av judar från Östeuropa. De utsattes för antisemitiska påhopp i den politiska debatten och diskriminerades vid ansökningar om medborgarskap.

Stora delar av den moderna forskningen har varit kulturhistoriskt inriktad. Den har skapat betydande kunskap om hur judar framställts i skämtpress, litteratur och på film sedan cirka 1850 och framåt. Redan i 1800-talets politiska skämtteckningar framställdes judar som kroknästa, fula, illojala och besatta av pengar. Samma stereotyper fördes vidare i den skämtpress som nådde många läsare omkring 1870–1930, och i spelfilmer på 1920- och 1930-talen. Antisemitiska stereotyper förekom också i debatten om enskilda judiska kulturutövare, som konstnären Isaac Grünewald och andra. Stereotyperna visar så stark enhetlighet och kontinuitet att vissa forskare menar att antisemitismen var "hegemonisk" i Sverige, alternativt att det förekom ett ständigt närvarande "antisemitiskt bakgrundsbrus".

Däremot fick de politiska försöken att skapa antisemitiska organisationer ganska liten framgång. Vissa protektionistiska sammanslutningar av köpmän förde dock fram krav på begränsade rättigheter för judar. Antisemitiska kampanjer bedrevs även av organisationer som Svenska antisemitiska föreningen under 1920-talet och i tidningen *Nationen*.

Utifrån den forskning som hittills producerats gör kunskapsöversikten ett antal generella observationer. Den första är att antisemitiska stereotyper

har förekommit i Sverige sedan senmedeltiden, också under tidsperioder då inga judar har funnits i landet.

Den andra är att stereotyperna har präglats av en stark kontinuitet. Vissa antisemitiska föreställningar, till exempel att judar skulle sträva efter att kontrollera Sveriges ekonomi och ligga bakom internationella konspirationer, har förekommit i mer än 200 år.

Den tredje är att stereotyperna samtidigt har varit elastiska. Judar har på ett motsägelsefullt sätt getts skulden för olikartade fenomen. Från vänster har de stundtals utmålats som giriga kapitalister. Från höger har de tvärtom anklagats för att ligga bakom både kommunismen och den socialistiska arbetarrörelsen i allmänhet. Från kulturkonservativt håll har de getts skulden för en rad oönskade ”moderna” fenomen, från jazzmusik till den friare synen på sexualitet.

Den fjärde observationen gäller antisemitismens idémässiga grund. Det finns en slentrianmässig uppfattning om att antisemitismen från början var religiös och sedan omvandlades till att bygga på ”ras”-föreställningar. Flera forskare problematiserar den bilden. Under 1800-talet kom biologiska ”ras”-föreställningar visserligen att påverka antisemitismen, men det handlade aldrig om en distinkt brytpunkt. Det fanns uppfattningar om att judar hade essentiella, oföränderliga egenskaper redan under 1700-talet, och en del av 1900-talets antisemitism har byggt på en kristen, religiös grund.

Rasism mot och diskriminering av samer

Forskningsläget om relationerna mellan samerna och den svenska statsmakten och andra grupper i Sverige är omfattande. Kontakterna med samerna var många redan under 1500-talet. Stora delar av nuvarande Sápmi var vid denna tid redan integre-

rat i det svenska rikets rätts- och skatteväsende.

De första stora försöken att påverka samernas interna angelägenheter skedde under 1600-talet. Den kristna, fundamentalistiska statsmakten agerade då för att hindra samer från att utöva vad som uppfattades som hedniska religiösa seder, till exempel bruket av trummor (goavddis) och offrandet vid så kallade seitar. Det innebar ett intensivt tvångskristnande där religiösa föremål beslagtogs eller förstördes.

Under 1700-talet försökte staten alltmer koncentrera den samiska befolkningen till fjällregionerna. Samtidigt begränsades samernas rätt att äga och nyttja naturresurser. De samer som betalade skatt hade sedan länge ansetts äga så kallade ”lappskatteland”. Länsstyrelserna började vid seklets slut att omdefiniera ”lappskattelanden” till kronojord. Staten tog därmed ifrån samerna äganderätten och började samtidigt ge icke-samer rätt att uppföra fastigheter i dessa områden.

Att de ekonomiska inträngen innebar ett problem för samerna uppmärksammades redan under 1800-talet. Problemen accelererade i takt med utbyggnaden av gruvor och vattenkraftverk i övre Norrland, verksamheter som bland annat påverkade de renskötande samernas näringar negativt. Under seklets andra hälft grundlades en ny och sammanhållen samepolitik som i sina huvuddrag förblev intakt fram till 1900-talets mitt. Dess syfte var delvis att ”skydda” samerna och särskilt renskötelsen. Skyddet var dock starkt villkorat, gällde bara dem som statsmakten ansåg var ”äkta” samer, och politiken var starkt påverkad av ”ras”-föreställningar.

Detta brukar beskrivas som ”lapp-ska-vara-lapp”-politiken, efter ett dåtida uttryck. Den byggde på idén att samerna var ett exotiskt folkslag som inte skulle klara mötet med den moderna civilisationen. Samerna ansågs bara lämpade att ägna sig åt nomadiserande renskötelse, och endast de som var renskötare räknades som ”riktiga” samer. De som livnärde sig på andra sätt exkluderades ur

definitionen av samer som grupp. Politiken var paternalistisk och myndigheterna var negativa till samernas egen politiska organisering.

Två uttryck för ”lapp-ska-vara-lapp”-politiken har blivit särskilt uppmärksammade i forskningen: skolpolitiken och bostadspolitiken. Med start under 1910-talet etablerades ”nomadskolan”, en skolform avsedd endast för barn till renskötande samer. Målet var att uppföstra dem till renskötare. Därför utformades skolan så att barnen inte skulle vänjas vid ett alltför ”bekvämt” liv. Lokalerna var spartanska, inte minst de hushållskåtor där vissa av eleverna bodde. Barnen fick också mindre undervisning i många ämnen som andra barn i Sverige hade rätt till. Nomadskolan reformerades under 1950-talet men blev inte en helt frivillig skolform förrän 1962.

Inom bostadspolitiken vidtogs flera åtgärder för att hindra renskötande fjällsamer från att skaffa sig fasta bostäder med hög materiell standard. Renbeteslagstiftningen gav statliga tjänstemän stor makt att neka samer att uppföra fasta byggnader samt att bestämma var renskötsel fick bedrivas. Särskilt de omlokaliseringar av samefamiljer som skedde under 1920-talet har ibland beskrivits som tvångsflyttningar. Diskrimineringen inom bostadspolitiken började inte luckras upp förrän på 1950-talet.

Vid en samlad analys av forskningsläget bör särskilt två observationer lyftas fram. Den ena är i vilken hög grad makten att definiera en grupp påverkar utformningen av diskriminerande politik. Samepolitiken riktades länge mot de grupper som staten ansåg vara ”äkta” samer. Staten erkände därmed endast renskötande samer i fjällmiljö som samer. Många samer har levt på andra sätt, och en konsekvens av den svenska statens politik är att de har osynliggjorts.

Den andra observationen gäller frågan om hur politiken mot samerna bör benämnas teoretiskt. Framför allt har svenska forskare diskuterat huruvida den svenska statens ekonomiska exploatering

av och kulturella påverkan gentemot samerna som grupp och Sápmi som område bör beskrivas som en form av kolonialism. Olika argument har framförts och det råder ingen konsensus om ordets lämplighet i detta sammanhang. Under 2000-talet har det dock blivit allt vanligare att beteckna samepolitiken som kolonialistisk, och det är en tendens som förefaller förstärkas alltmer.

Rasism mot och diskriminering av romer och resande

Romer och resande har utsatts för diskriminering i Sverige sedan 1500-talet. Historievetenskapligt har denna historia dock huvudsakligen uppmärksamats först efter millennieskiftet. Forskningsläget är alltså i allmänhet av ganska ungt datum.

De forskare som närmat sig ämnet har behövt hantera terminologiska problem. ”Romer” och ”resande” är förhållandevis moderna beteckningar som människor använder för att beskriva sin egen identitet. I de historiska källorna, som oftast har skapats av myndigheterna, förekommer nästan alltid de nedsättande beteckningarna ”zigenare” och ”tattare”. Alla dessa termer har inte alltid samma innebörd. Det förekom till exempel att myndigheter pekade ut vissa människor som ”tattare” utan att dessa nödvändigtvis själva skulle ha identifierat sig som resande. Det råder ingen konsensus om hur detta terminologiska problem bör hanteras.

Det råder inte heller någon konsensus om vilka begrepp som bör användas för att beteckna den diskriminering som har drabbat grupperna. Ett förslag är termen antiziganism, vilket syftar till att uppmärksamma likheter och kontinuiteter i föreställningar om romer och resande. Termen har inte nått allmän acceptans även om den förekommer allt oftare.

Under 1500- och 1600-talen var försöken att ingripa mot grupperna motsägelsefulla och det

är svårt att tala om en enhetlig politik. De flesta åtgärderna syftade till att driva ut kringresande familjer från det svenska riket, något som dock var svårt för den svaga statsmakten att genomföra. Familjerna nekades också dop och kyrklig begravning. Under andra halvan av 1600-talet ersattes den entydigt exkluderande politiken av vissa integreringsförsök. Under 1700-talet fick flera familjer lagligt stöd för att bosätta sig i städer och idka vissa former av handel och hantverk. Integreringen var dock starkt villkorad, och flera personer ur grupperna dömdes även till tvångsarbete.

På lokal nivå fortsatte exkluderingen. Redan under 1700-talet utfärdade vissa socknar förbud för invånarna att låta "tattare" eller "zigenare" övernatta på gårdar inom socknen. Under sekelskiftet 1900 utfärdades fortfarande sådana förbud runt om i Sverige och särskilt i vissa regioner. Vid 1900-talets början förekom det också att landsbygdskommuner använde skattepengar för att köpa upp hus som romer och resande annars hade flyttat in i. Efter andra världskriget försökte flera kommuner hindra romer från att bli bofasta genom att försvåra deras folkbokföring. Stundtals har exkluderingen inkluderat våld. 1870–1955 förekom det vid upprepade tillfällen att lokalbefolkningar beväpnade sig och misshandlade romska eller resandefamiljer och drev ut dem från den egna bygden. Jönköpingskravallerna 1948 är det mest utforskade exemplet.

Vid 1800-talets slut startade en nationell debatt om vilka åtgärder samhället borde vidta i det som då ofta kallades för "zigenarfrågan" respektive "tattarfrågan". Nu kritiserades den lokala exkluderingen. I stället förespråkade präster och liberala socialpolitiker tvångsassimilering och lade bland annat fram förslag om att tvångsomhänderta alla "tattarfamiljers" barn. Under 1920-talet fördes också diskussioner som, med inspiration från Norge, syftade till att skapa en semioffentlig organisation som kunde driva barnhem för tvångsomhändertagna

barn från familjer utpekade som "tattare". Någon sådan organisation kom dock inte till stånd.

Under mellankrigstiden och andra världskriget präglades debatten alltmer av "ras"-föreställningar. Flera aktörer, däribland Socialstyrelsen, förespråkade en aktiv steriliseringspolitik särskilt mot människor som ansågs vara "tattare". Exakt hur många romer och resande som steriliserades är inte känt och frågan är svår att utforska. Endast stickprovskontroller och uppskattningar har genomförts. Här finns utrymme för mer forskning.

1942–44 utreddes "tattarfrågan" och "zigenarfrågan" intensivt av Socialstyrelsen, som dock aldrig lyckades konstruera kriterier för vilka som skulle räknas in i respektive grupp – trots att myndigheten lät genomföra rasbiologiska undersökningar på 117 personer under tvångsliknande förhållanden. Därefter började "tattarfrågan" blekna bort som nationellt politiskt projekt och myndigheternas intresse gick över till "zigenarfrågan".

Efter 1945 inleddes flera projekt för att ge svenska romer rätt till elementär skolgång och fast bostad, något som ofta motarbetades av kommunala myndigheter. Avgörande steg togs inte förrän på 1960- och 1970-talen efter krav från romernas egna politiska organisationer som nu börjat växa fram. Denna organisering borde studeras närmare.

Romer och resande har inventerats och registrerats av svenska myndigheter både före och efter andra världskriget. Socialstyrelsens undersökningar är bara ett av flera exempel. Under 1930- och 1940-talen skapade kommunala myndigheter i Malmö, Göteborg och Jönköping register över familjer som ansågs vara "tattare". Efter andra världskriget lade den så kallade "zigenarsektionen" inom Stockholms stads socialförvaltning upp personakter över i stort sett alla romer som föddes i staden. Detta register fördes fram till 1900-talets slut.

Hur all denna diskriminering ska förstås och kontextualiseras är en fråga med nästan lika många svar som antal forskare. Vissa har betonat

statens roll, andra har betonat kommunala myndigheters och lokalsamhällens betydelse. Vissa har lagt vikt vid 1800-talets etniska nationalism, vid sekelskiftets liberala socialpolitik eller vid 1930-talets så kallade "folkhemspolitik". Andra har velat se kontinuiteter från tidigmodern tid och relaterat politiken mot de båda grupperna till äldre föreställningar om lösdriveri.

Diskriminering mot talare av finska och meänkieli

Finska och meänkieli är två olika språk. I kunskapsöversikten har dock rasism och diskriminering mot talare av båda språken (sverigefinnar respektive tornedalingar, kväner och lantalaiset) behandlats i samma kapitel. Myndigheterna betecknade nämligen länge båda grupperna som "finnar".

Det tidigmoderna Sverige var flerspråkigt utan att detta sågs som ett större problem från statsmaktens sida. Finska talades i den östra rikshalvan men också bland invånare i Stockholm och, från 1600-talet, av nybyggare i Värmlands och Dalarnas skogar. Bland "skogsfinnarna" i dessa regioner försvann det finska språket först vid sekelskiftet 1900, utan direkt diskriminerande åtgärder från myndigheternas sida.

Därefter har Sverige haft en kontinuerlig immigration av finsktalande, särskilt i och med arbetskraftsinvandringen efter andra världskriget. Det finns mycket lite forskning om hur denna grupp har bemötts i det svenska samhället, även om enstaka studier lyfter fram fördomsfulla och stereotypa kulturella framställningar av finsktalande, till exempel på film. Här finns utan tvekan utrymme för mer forskning.

Vi vet mer om den meänkielitalande befolkningen i Norrbotten. Även här finns utrymme för fler studier. Den sannings- och försoningskommision som i skrivande stund arbetar med frågan har

dock producerat flera forskningsrapporter, vilket innebär att viktiga studier har tillkommit sedan översiktens första utgåva.

Efter freden i svensk-ryska kriget 1809 hamnade Tornedalen i Norrbottens län på den svenska sidan av gränsen. Länet var länge flerspråkigt. Där talades samiska, meänkieli och svenska utan att staten direkt motarbetade något av språken. Under 1880-talet startade emellertid en försvenskningsspolitik som ytterst syftade till att göra alla länets invånare enbart svenskspråkiga. Meänkielin blev särskilt utsatt. Flera orsaker har lyfts fram som bakgrund till försvenskningsspolitiken. En är den etniska nationalismens framväxt. En annan är statsmaktens ökande rädsla för ett nytt krig med det ryska imperiet. "Tornedalsfinnarna", som gruppen benämndes, sågs i en sådan situation inte som nationellt pålitliga.

Två aspekter av försvenskningsspolitiken har blivit särskilt uppmärksammade. Det gäller för det första folkskoleväsendet i Tornedalen. Detta byggdes ut med statliga bidrag, som endast utdelades på villkor att svenska blev skolornas enda undervisningsspråk. Elever som bara talade meänkieli tvingades därmed in i ett skolsystem där de uteslutande mötte ett främmande språk. Ofta var de dessutom förbjudna att tala meänkieli med varandra på rasterna. Förbuden verkar ha varit som hårdast under 1920- och 1930-talen.

Det gäller för det andra de arbetsstugor som inrättades i Tornedalen efter nödåret 1902. Arbetsstugorna fungerade som internat för folkskolebarn som hade lång väg till skolan. Även här skulle barnen fostras till att bli svenskspråkiga. Det förekom förbud mot att tala meänkieli, även om förbuden verkar ha efterlevts olika strängt vid olika arbetsstugor. I allmänhet förefaller försvenskningsspolitiken ha mildrats eller upphört först under 1950-talet.

Islamofobi

I vår egen tid förekommer politisk hets och diskriminering riktad mot svenska muslimer. Detta är något mer än ”bara” religionskritik eftersom attityderna kopplas samman med rasistiska föreställningar om ”araber”, ”terrorism” och liknande. Diskrimineringen betecknas i kunskapsöversikten med hjälp av termen islamofobi.

Ämnet kan och borde utforskas mer, men redan nu finns det studier som visar att dagens stereotypa föreställningar om muslimer har kopplingar långt bakåt i historien. Inte förrän vid 1900-talets slut fick Sverige en större muslimsk befolkning, även om enstaka diplomater från muslimska länder vistats i landet sedan 1500-talet och då oftast fått tillstånd att praktisera sin religion i sina egna bostäder. Islamofoba föreställningar har dock figurerat också under dessa tider.

Under tidigmodern tid vilade föreställningarna på en kristen fundamentalistisk grund. Muslimer beskrevs som fanatiker som ville utplåna kristendomen. Bilden av muslimer som grymma och fanatiska fördes sedan vidare. De fanns närvarande i skämtpressen vid sekelskiftet 1900, samt i uppslagsverk och läroböcker. Där spreds också bilden av islam som en kvinnoförtryckande och våldsam religion.

I många av dessa sammanhang är det svårt att dra en skarp gräns mellan islamofobi och orientalism, eftersom muslimer ofta kopplats samman med generaliserande, stereotypa bilder av ”österlänningar”, ”araber” eller andra ”orientaler”.

Däremot verkar, att döma av den tillgängliga forskningen, inga islamofoba attacker ha drabbat den första muslimska församlingen i Sverige, som grundades i Stockholm 1949. Det var först under 1980-talet som just muslimer i större omfattning kom att pekats ut som ett ”hot” i den bredare migrationspolitiska debatten.

Sverige och den transoceaniska kolonialismen

Under flera hundra år var Sverige en transoceanisk kolonialmakt och deltog aktivt i slavhandeln. Kvantitativt var omfattningen liten, men kvalitativt skilde sig Sverige inte från andra europeiska kolonialmakter. Forskningen om dessa företeelser är mestadels av ungt datum och många av de viktigaste insatserna har gjorts först efter 2010. Allt tyder på att forskningen kommer att fortsätta leverera viktiga resultat under de kommande åren.

Sveriges första transoceaniska koloni var Nya Sverige, som grundades 1638 på den nordamerikanska östkusten. Kolonin varade bara ett par decennier och var föga framgångsrik. I äldre historieskrivning framhölls Nya Sverige som ett ovanligt fredligt kolonialt projekt. Kolonisterna begick inga massakrer och bedrev inga militära erövringståg. Modern forskning har dock visat att detta främst berodde på att målet med kolonin var handelspolitiskt, att de militära resurserna var små och att ursprungsbefolkningen länge valde att tolerera kolonins närvaro.

Något senare etablerades en kortvarig handelsstation kallad Cabo Corso i nuvarande Ghana. Där handlade Svenska Afrikakompaniet bland annat med slavar. Det blev starten på en svensk inblandning i slavhandeln som varade fram till 1800-talets början och som ägde rum både på Atlanten, Medelhavet och i Karibien.

Sveriges mest långvariga koloni var ön S:t Barthélemy i Karibiska havet. Den var i svensk besittning 1784–1878. Staden Gustavia på ön var vid sekelskiftet 1800 en viktig bas för den svenska slavhandeln, men användes också som transitohamn för slavhandlare från andra länder. Att exakt avgöra slavhandelns omfattning är svårt och olika uppgifter har publicerats. De uppskattningar över antalet slavar som fraktats på svenska skepp varie-

rar mellan cirka 5 400 och 7 300, men forskarna betonar att uppskattningarna är osäkra och bör ses som minimisiffror. Först under 1820- och 1830-talen förbjöds den svenska slavhandeln, men inte som ett resultat av inhemsk debatt utan på grund av diplomatiska påtryckningar från Storbritannien.

Slaveri var dessutom tillåtet på S:t Barthélemy. Kolonialförvaltningen, vars tjänstemän själva ofta ägde slavar, understödde slaveriet och upprätthöll det genom grymma straff mot slavar som gjorde motstånd mot sina ägare. Som störst var slaveriet på ön 1812. Då fanns där ca 2 400 slavar. Någon debatt om det svenska slaveriet förekom inte förrän i början av 1840-talet, då frågan lyftes upp i offentligheten efter insatser av brittiska kväkare. Riksdagen fattade beslut om slaveriets avskaffande 1845, och 1847 proklamerades slaveriets avskaffande på S:t Barthélemy efter att slavägarna fått ekonomisk kompensation.

Efter 1878 har Sverige inte haft några transoceaniska kolonier. Däremot deltog ganska många svenskar som privatpersoner i andra länders kolonialförvaltning, framför allt i det mycket brutala kolonialstyret i Belgiska Kongo. Forskare har också studerat hur svenska upptäcktsresande, missionärer och andra resenärer betraktade människor i Asien och Afrika med koloniala blickar, och hur den europeiska ”civilisationen” beskrevs som överlägsen de afrikanska och asiatiska samhällen som resenärerna kom till.

Afrofobi

Föreställningar om att svart hudfärg var något avvikande och exotiskt fanns redan under 1500- och 1600-talen. Då ordnade det svenska hovet ibland lekar och festligheter där de sminkade sig svarta i syfte att framstå som uppseendeväckande och löjliga. Afrofoba föreställningar, för att använda en term som ibland används för att beteckna ra-

sism mot svarta människor, fanns med andra ord i Sverige redan innan det levde personer med svart hudfärg i landet.

Svarta människor har dock levt här längre än vad många kanske tror. En del kom under kidnappningsliknande förhållanden på 1700-talet, andra som immigranter under 1800-talet. Deras levnadsvillkor i Sverige har studerats endast i ringa utsträckning och här finns mycket utrymme för djupare studier.

Den historiska forskningen om svensk afrofobi visar att det särskilt cirka 1850–1950 förekom en rad grovt rasistiska kulturella framställningar av svarta människor, bland annat i uppslagsverk, barnlitteratur, barnvisor, stumfilm och musikjournalistik. Vid 1800-talets slut visades svarta människor till och med upp på kringresande utställningar som exotiska publikattraktioner. De få svarta människor som vistades i Sverige har också utsatts för diskriminering, till exempel i samband med restaurangbesök och hotellvistelser. Detta är dock ett ämne där mer forskning behövs.

Afrofoba föreställningar präglades av ett kolonialistiskt idéinnehåll. Svarta människor beskrevs mer eller mindre regelmässigt som lata, dumma och barnsliga – egenskaper som ofta påstods bero på ”ras”-egenskaper. Först under 1950- och 1960-talen skedde en omsvängning i sättet som svarta människor beskrevs på (vilket naturligtvis inte innebär att det inte förekommit stereotypa bilder eller afrofobi i Sverige sedan dess).

Flykting- och migrationspolitiken

Sverige har länge framställts som ett land med en generös migrations- och asylpolitik. Den historiska forskningen ger föga stöd för en sådan bild. Flykting- och migrationspolitiken har periodvis tvärtom varit ytterst restriktiv. Ibland har den baserats på ”ras”-föreställningar, och särskilt vissa

grupper av migranter har utmålats som ett ”hot” mot den svenska kulturen eller mot välfärden.

1860–1914 rådde passfrihet, och det fanns i princip inga hinder för att ta sig in i Sverige. Däremot kunde staten utvisa människor som inte var svenska medborgare. Utvisningsrätten användes ganska ofta, och under decennierna runt sekelskiftet 1900 piskades främlingsfientliga stämningar upp mot migranter som exempelvis judar från Östeuropa, ryska hantverkare, kristna armenier och italienare.

Först 1914 stiftades en genomarbetad utvisningslag efter en debatt med inslag både av antisemitism och arbetsmarknadspolitiska argument. Lagen innehöll den kanske enskilt mest etniskt diskriminerande lagparagrafen i modern svensk historia: all romsk invandring förbjöds. Paragrafen togs bort först 1954. Mer omfattande migrationspolitiska lagar antogs 1927 och 1937, och i debatten förekom också nu såväl ”ras”-argument som arbetsmarknadspolitiska överväganden.

Under 1930-talet började judar från Nazityskland att söka sig till Sverige i hopp om en fristad, särskilt efter novemberpogromen 1938. De möttes av en aggressiv opinion organiserad bland annat av studentkårerna i Uppsala och Lund, som protesterade mot varje tanke på att ta emot judiska flyktingar. Flyktingfientliga uppfattningar fanns också inom Socialstyrelsen, den då viktigaste migrationspolitiska myndigheten. Socialstyrelsen beskrev den judiska flyktingmigrationen som en ”rasfråga” och förde särskilda register över judiska asylsökande. Forskningen har visat att judar utsattes för diskriminering i asylprövningen 1938–44 och att det var svårare för judar att få uppehållstillstånd än för andra grupper.

Sverige tog dock också emot många flyktingar under andra världskriget, däribland de judar som flydde från Danmark 1943. En ofta hyllad svensk räddningsaktion var de så kallade vita bussarna som i Röda korsets regi hämtade fångar från tyska koncentrationsläger i krigets slutskede.aktionen

har dock problematiserats alltmer i forskningen. Räddningsaktionen avsåg aldrig att i första hand rädda judar, och kunde genomföras först efter förhandlingar med Heinrich Himmler där svenska Röda korset åtog sig att för SS räkning transportera vissa icke-nordiska fångar till andra koncentrationsläger.

En annan migrantgrupp under andra världskriget utgjordes av flyktingar från Estland, Lettland och Litauen, i debatten ofta kallade för ”balter”. Även mot dessa förekom flyktingfientliga kampanjer strax efter krigsslutet, till exempel från textilarbetarnas fackliga organisationer. De flyktingar som arbetade inom den svenska textilindustrin fick också ofta utföra de mest slitsamma och monotona arbetsuppgifterna.

På senare år har det publicerats många studier om flykting- och migrationspolitiken efter andra världskriget. Vissa forskare menar att den mer generösa politiken efter kriget berodde på idéer om internationell solidaritet och jämlikhet, medan andra menar att det var mer komplicerat. Redan runt 1970 begränsades dessutom arbetskraftsmigrationen kraftigt, bland annat med argument om att vissa invandrargrupper hade svårt att anpassa sig till svensk kultur. Vid ungefär samma tid började den föreställda gruppen ”invandrare” dessutom sättas i samband med fenomen som bostadssegrering och kvinnoförtryck.

Sammantaget visar forskningsläget att svensk migrationspolitik historiskt har varit restriktiv snarare än generös samt att flyktingar och invandrare ofta har målats upp som ett hot. Vissa hotbilder har lång kontinuitet och liknar de hotbilder som politiker målar upp också idag. Forskningsläget visar dock att hotbilderna ofta har varit överdrivna och att politiker och samhällsdebattörer tenderar att ha kort minne. De migrantgrupper som målas upp som ett hot vid ett visst tillfälle kan trettio eller fyrtio år senare omtalas som en ”bra” eller oproblematiserad grupp, till skillnad från de migran-

ter som *nu* kommer till landet.

Svensk rasforskning

1921 inrättade riksdagen i bred partipolitisk enighet Statens institut för rasbiologi i Uppsala. Institutet har ofta fått stå som symbol för den forskning om ”ras”-frågor som bedrevs i Sverige under 1920- och 1930-talen. Kunskapsöversikten konstaterar dock att rasforskning bedrevs också flera decennier innan institutets inrättande, att rasforskning vid institutet förekom under ett par decennier efter 1930-talet, samt att rasforskning förekom också utanför institutet.

Kunskapsöversikten konstaterar att forskningsläget är i visst behov av terminologiska preciseringar när det gäller begrepp som rasbiologi, rasforskning och rashygien. I vetenskaplig litteratur såväl som i populärhistoriska sammanhang definieras termerna sällan exakt och ibland används de nästan som synonymer. Kunskapsöversikten argumenterar för vikten att hålla de tre termerna analytiskt åtskilda och ger förslag på hur de kan definieras mer exakt.

Det finns utrymme för fler studier om den svenska rasforskningens rötter under 1700- och 1800-talen, även om vi redan nu vet en hel del. Ansatser till vetenskapliga rasindelningar fanns redan hos Carl von Linné, något som dock ofta har överdrivits i populärhistoriska sammanhang. Den verkliga starten för en samlad rasforskningstradition ägde snarare rum under 1840-talet, särskilt genom anatomen Anders Retzius och naturalhistorikern Sven Nilssons verksamhet. De använde kranier för att undersöka vilka ”folk” som bebott nuvarande Sverige under förhistorisk tid, och Retzius lanserade den så kallade kranieindexeringen. Det var en metod som enkelt kunde användas för att mäta såväl döda som levande människors kranier.

Genombrottet för en storskalig kranieindexering riktad mot levande människor kom

1897–1902, då Retzius son Gustaf tillsammans med anatomen Carl Magnus Fürst lät mäta mer än 44 000 värnpliktiga män. Detta och liknande forskningsprojekt sades bevisa en tes som spreds i skolans läroböcker ända fram till 1950-talet, nämligen att den ”nordiska rasen” levte i Sverige sedan årtusenden tillbaka och var ovanligt fri från ”rasblandning”.

Efter sekelskiftet ville många rasforskare, liksom läkare och politiker, påverka samhället med rashygieniska åtgärder. De trodde att förekomsten av kriminella, psykiskt sjuka och så kallade ”sinnesslöa” på så sätt skulle kunna minskas. Rasforskningen kom samtidigt att institutionaliseras starkare än tidigare. Drivande i den processen var ett nätverk runt psykiatern Herman Lundborg. Nätverkets medlemmar såg rasbiologin och rasforskningen inte bara som en vetenskap utan också i viss mån som en lära om samhället, där Sverige påstods vara hotat av raslig ”degenerering”. Nätverket uppnådde sitt viktigaste mål i och med inrättandet av Rasbiologiska institutet 1921.

Länge stod institutets verksamhet 1921–35 i fokus för svenska historieforskarens studier. Tack vare dessa vet vi att institutet bland annat satte i gång en förnyad inventering av den svenska befolkningen och att till slut runt 100 000 svenskar genomgått rasbiologiska mätningar. Några tyngre vetenskapliga resultat ledde undersökningarna aldrig till och insamlandet av mätdata blev något av ett mål i sig. Många mätningar skedde också av svenska samer och befolkningen i Norrbotten, som Lundborg ansåg höll på att bli särskilt ”rasblandad” och därför viktig att undersöka. I samband med mätningarna togs ibland integritetskränkande fotografier på de undersökta.

Vid 1930-talets mitt utsattes institutet för kritik. Den svenska rasforskningen delades nu dessutom upp i två läger: en mer högerinriktad, som med tillfredsställelse eller acceptans såg på utvecklingen i Nazityskland, och en mer vänsterinriktad,

som betraktade nazismen med skepsis eller avsky.

Motsättningen mellan riktningarna kulminerade då Lundborg gick i pension som chef för institutet 1935 och efter en politiskt infekterad tillsättningsprocess ersattes av läkaren Gunnar Dahlberg. Därefter kom institutets verksamhet under en period att inriktas alltmer på folkhälsofrågor och medicinsk genetik. Dahlberg själv skrev dock utförligt om rasbegreppet och försvarade konsekvent dess användning i vetenskapliga sammanhang. Vid 1950-talets slut ökade dessutom antalet projekt med fokus på rasforskning i institutets verksamhet, men nu med blodgruppsundersökningar som viktigaste metod i stället för kranieindexering. Institutet har aldrig lagts ner, men genomgick vid 1950-talets slut en omorganisation och inkorporerades i Uppsala universitet.

Kunskapsöversikten lyfter också fram rasforskning som utförts utanför Rasbiologiska institutet. De anatomiska institutionerna vid universiteten i Lund och Uppsala bedrev ibland rasforskning med hjälp av skelettmaterial som samlats in till svenska universitet under idag starkt kontroversiella och omdebatterade förhållanden. I Uppsala fanns dessutom Bertil Lundman, som forskade och undervisade i ämnet fysisk antropologi fram till omkring 1970. Lundman var den siste konsekvente företrädaren för den rasforskningstradition som härrörde från Herman Lundborg, och hade länge kontakter med nazityska rasforskare och amerikanska högerextremister och segregationister.

Rasism och främlingsfientlighet inom partipolitiken

Forskningsläget om hur rasistiska, antisemitiska och främlingsfientliga uppfattningar har manifesterats inom partipolitiken under 1900-talet är tämligen ojämnt, och vissa partier har undersökts mer utförligt än andra. Det saknas till exempel

systematiska studier om liberala partier och partier till vänster om socialdemokratin.

Kunskapsöversikten visar dock att uppfattningar av detta slag har förekommit inom partier av olika ideologisk färg. Inom den politiska bonderörelsen, alltså det nuvarande Centerpartiet, fanns under 1920- och 1930-talen krav i partiprogrammet på att ”folkstammen” måste skyddas mot ”rasförsämring”. I högerens idédebatt vid samma tid förekom ibland antisemitiska påståenden, och även bland enstaka socialdemokrater användes antisemitisk retorik även om den verkar ha upphört i och med nazismens frammarsch.

Allra mest aggressiv var rasismen och antisemitismen föga förvånande inom de fascistiska och nazistiska organisationer som växte fram under mellankrigstiden och andra världskriget. Även om dessa sammanslutningar aldrig fick några framgångar i riksdagsvalen samlade de många engagerade medlemmar och bedrev en intensiv propagandaverksamhet. Det finns idag mycket forskning om dessa organisationer. Forskarna har dock olika uppfattningar om hur ideologierna fascism respektive nazism ska definieras, och det råder ingen konsensus om exakt vilka organisationer som ska betecknas på det ena eller det andra sättet. Den så kallade Lindholmsrörelsen, som först gick under namnet Sveriges National-socialistiska Arbetareparti och sedan bytte namn till Svensk Socialistisk Samling, har till exempel kallats både för nazistisk och fascistisk.

Efter andra världskriget var alla svenska fascistiska och nazistiska rörelser starkt diskrediterade. Flera forskare har dock betonat att rörelserna levde kvar, om än i en svagare position än tidigare. En särskilt betydelsefull roll som förmedlande länk mellan den äldre nazismen och det sena 1900-talets högerextrema miljöer hade Nordiska Rikspartiet.

Länken går fram till vår egen tid. Kunskapsöversikten visar tydligt att organiserade nazister, däribland tidigare Waffen-SS-frivilliga, var involverade

rade i grundandet av Sverigedemokraterna i slutet av 1980-talet. Sverigedemokraternas retorik och samhällssyn hämtar också mycket inspiration från ideologer som stod fascismen nära. Partiet är den svenska fascismens ideologiska arvtagare och har band till mellan- och efterkrigstidens nazistiska rörelser på ett sätt som inte har någon motsvarighet bland andra partier.

Utblick och rekommendationer inför framtiden

Kunskapsöversikten konstaterar att den historiska forskningen om rasism och främlingsfientlighet har rört sig över vida fält men att vissa fält är mer utforskade än andra. I översikten ges rekommendationer om fält där det finns utrymme för ny och fördjupad forskning.

Tidsmässigt har forskningen, givetvis med betydelsefulla undantag, ofta fokuserat på perioden efter cirka 1800 och i synnerhet 1900–1945. Kunskapsöversikten betonar vikten både av äldre-historiska undersökningar och av studier som rör perioden efter andra världskrigets slut.

Kunskapsöversikten betonar också vikten av att forskare med olika specialiteter kommunicerar med varandra och samarbetar i större utsträckning än vad som hittills har varit fallet, liksom vikten av internationella komparationer mellan Sverige och andra länder. Översikten argumenterar även för behovet av ökad dialog mellan historiska forskare och forskare verksamma inom samhällsvetenskapliga ämnen.

